

PALŦEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN 2002 & 2003

RuG

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Nynke Tiekstra & Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum (pp. 146–149)

ISBN 90 807390 06

Adres van de redactie
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN

2002 & 2003

redactie

Jurjen M. Bos
Daphne Maring
Dick Stapert

Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
&
Barkhuis Publishing
2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Griekenland, 4) Syrië, 5) Egypte, 6) Mali, 7) Duitsland.

In dit nummer: 1) Wijnaldum, 2) Pingjum, 3) Wommels-Stapert, 4) Leeuwarden, 5) Joure, 6) Siegerwoude, 7) Oosterwolde, 8) Trimunt, 9) Groningen, 10) Borger, 11) Emmelhout.

INHOUD

Voorwoord	ix
H.T. WATERBOLK Het geheim van het oude heideland	1
VEERLE ROTS, DICK STAPERT EN LYKKE JOHANSEN Spitsen van Siegerswoude (Fr.), Emmerhout (Dr.) en Luttenberg (Ov.): Gebruikssporenonderzoek	11
LYKKE JOHANSEN, MARCEL NIEKUS EN DICK STAPERT Twee vuurmakers van vuursteen van het type Rijckholt	16
R.T.J. CAPPERS EN W.A. YTSMA Hazelnoten en mobiliteit in het Boreaal	21
HENNY GROENENDIJK Grote mesolitische afslagbijl uit Trimunt, gem. Marum (Gr.)	27
WIETSKES PRUMMEL EN MARCEL J.L.TH. NIEKUS De laatmesolithische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003	31
P.J. BAAK, S. BOTTEMA, R.T.J. CAPPERS EN H. WOLDRING Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.)	38
SYTZE BOTTEMA Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.)	45
NICOLIEN BOTTEMA-MAC GILLAVRY Hergebruik van hout in de prehistorie?	48
BJØRN SMIT EN DAAN RAEMAEKERS Waardevol vuursteen? Waardering en selectie van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland	54
R.T.J. CAPPERS, Y. BOEKEMA EN S.A. MULDER Zaadgrootte als domesticatiekenmerk	58
O.H. HARSEMA De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan	64
ELSA KLEINE, HENK WOLDRING, RENÉ CAPPERS EN PETER ATTEMA Holocene vegetatiegeschiedenis van de Sibaritide (Calabrië, Italië): analyse van het pollenmateriaal uit Lago Forano	68

D.C.M. RAEMAEKERS Over benen werktuigen en deposities van runderhorens. De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbancultuur	74
ILONA KAPTEIN Archeozoologisch onderzoek van paardachtigen (<i>equidae</i> sp.) uit het vroegneolithische Nabije Oosten	78
J.E.A. JANS EN R.T.J. CAPPERS Brood- & macaronitarwe in het oude Egypte: een late oogst	82
SOFIA VOUTSAKI The Argolid, 2000–1500 BC: a new project based at the GIA	89
PETER ATTEMA, RIK FEIKEN, TYMON DE HAAS, MARTIJN VAN LEUSEN EN JOKE OOSTERHUIS Survey in het dal van de Astura, 2003	92
S.A. MULDER EN R.T.J. CAPPERS Een mossenatlas van indicatorsoorten voor archeobotanisch onderzoek	98
REINDER REINDERS Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Sourpi. Voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002	104
PETER ATTEMA, JAN DELVIGNE EN MARTIJN VAN LEUSEN Recent onderzoek in de omgeving van de Timpone Motta, Francavilla Marittima (Calabria), en het <i>Raganello Archaeological Project</i>	111
M.A. TENSEN, O.M.H. DE VRIES, J. HILLE EN R.T.J. CAPPERS Moleculair onderzoek aan oude tarwe uit Egypte	117
PIETER BAAK Maalstenen bij de Dogon (Mali)	122
P.B. KOOI EN M.J.M. DE WIT Borger <i>revisited</i> , de nederzetting op de Daalkampen (Dr.)	129
INGER WOLTINGE EN WIETSKA PRUMMEL Wommels-Stapert (Fr.): botmateriaal uit de vroege en midden-ijzertijd	134
T. BLOKZIJL Wonen en werken: commerciële activiteiten en Romeinse kust- <i>villae</i> in Latium (Midden-Italië)	139
J.T. ZEILER Paardenrookvlees uit Kesteren (Gld.)	143
EGGE KNOL EN XANDRA BARDET <i>Fremde im Frühmittelalter</i> : Noord-Nederland	146

YPIE AALDERS, HELLE MOLTHOF, WIEKE DE NEEF EN REINDER REINDERS Nagels en plaatjes uit Wijnaldum (Fr.). Aanwijzingen voor Friese klinkerschepen in de vroege Middeleeuwen?	150
JESSICA GRIMM Monnikenwerk	155
A. JAGER De Vischmarktpijp en de Brol te Leeuwarden (Fr.)	159
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek van de beerput van de Latijnse School in Groningen (Gr.)	165
A. JAGER Kerkstraat 5–9 te Pingjum (Fr.)	171
V.R. RIDDERBOS EN J.M. BOS Laat 18e-eeuws pottenbakkersafval uit Joure (Fr.)	175

VOORWOORD

Dit jaar is in vele opzichten een memorabel jaar geweest voor Paleo-aktueel, het bij-de-tijdse jaarboek van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het belangrijkste feit waarmee wij werden geconfronteerd was de pensionering van de spil van de redactie, Mette Bierma. Na 13½ jaar moesten wij afscheid van haar nemen, zij het niet van haar adviezen.

Dan werd Paleo-aktueel voor het eerst een dubbelnummer over het onderzoek in de jaren 2002 en 2003. De uitgave liep helaas vertraging op; het vertrek van Mette speelde daarin natuurlijk mee, maar ook de onderwijsvernieuwing waarmee vele auteurs te maken kregen speelde een rol bij de aanlevering van artikelen.

Een extra dik dubbelnummer dus, maar we hopen van nu af aan weer echt aktueel te zijn, en jaarlijks te verschijnen, mede door de – weer een verandering – nieuwe uitgever, die zich met grote inzet bezighoudt met een nieuwe opmaak, samen met oude en nieuwe medewerkers van de tekenkamer: Jan Smit, die het omslag van de eerste nummers van Paleo-aktueel ontwierp, ging in 2004 met pensioen.

Een dubbelnummer, over 2002 en 2003, maar sommige auteurs waren zo gretig dat ook al een beetje 2004 wordt belicht. Volgend jaar meer. Ook nog, in 2004, kroonjaren voor de collegae Butler, Van Zeist, Waterbolk en anderen. Waterbolk bijt in deze aflevering de spits af met een persoonlijke terugblik op het reilen en zeilen van de archeologie en haar beoefenaars in Drenthe vanaf de tijd van Reuvens.

De redactie spreekt de hoop uit dat de vele nieuwe studenten en de vele nieuwe tijdelijke medewerkers komend jaar zullen bijdragen aan Paleo-aktueel 16, maar ook natuurlijk de amateurs in de regio's.

De redactie

WOMMELS-STAPERT (FR.): BOTMATERIAAL UIT DE VROEGE EN MIDDEN-IJZERTIJD

Inger Woltinge en Wietske Prummel

De opgraving Wommels-Stapert

In 1994 werd bij het dorp Wommels (gemeente Littenseradiel) de terpzool van de terp Stapert afgegraven. De opgraving vond plaats in de zomer en het najaar van 1994 en werd uitgevoerd door de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in samenwerking met het Argeologisch Werkferbân van de Fryske Akademy. De leiding van de opgraving lag bij J. Bos en H.T. Waterbolk van het GIA (Bos *et al.*, 2002: pp. 177–178).

De opgraving bij Wommels-Stapert heeft belangrijke informatie opgeleverd over de bewoning van het Friese terpengebied in de vroege ijzertijd en de midden-ijzertijd. Hoewel Wommels-Stapert als nederzetting in haar tijd waarschijnlijk verre van uniek is geweest (zeker in het gebied rond Wommels), is het op dit moment een van de weinige die zo compleet zijn opgegraven en gedocumenteerd. In Groningen is de gelijksoortige nederzetting Middelstum-Boerdamsterweg

Tabel 1. Wommels-Stapert TNF (Total Number of Fragments) en gewicht voor de vroege ijzertijd (700–400 v.Chr). NB: de som van de totalen van deze en de volgende tabel (tabel 2) is lager dan het totale aantal onderzochte fragmenten (2046). Dat komt doordat in deze twee tabellen alleen de scherp gedateerde fragmenten zijn opgenomen. Beide tabellen vormen de basis voor statistisch onderzoek, waarbij scherpe dateringen noodzakelijk zijn om eventuele verschillen tussen beide perioden (vroege en midden-ijzertijd) te onderzoeken. De vondst van kip (*Gallus gallus f. domestica*) is erg vroeg (aangenomen wordt dat kip door de Romeinen in Nederland werd geïntroduceerd en daarom pas rond het jaar 0 in ons land voorkomt). Mogelijk gaat het hier om een intrusie uit een van de jongere perioden.

Soort	TNF	%	Gewicht in g	%
<i>Canis familiaris</i> , hond	3	0,7	80,6	0,5
<i>Equus caballus</i> , paard	18	4,0	1407,6	8,8
<i>Sus domesticus</i> , varken	9	2,0	210,2	1,3
<i>Bos taurus</i> , rund	308	68,6	13477,7	84,0
<i>Ovis aries</i> , schaap	7	1,6	70,6	0,4
<i>Capra hircus</i> , geit	1	0,2	1,4	0,0
<i>Ovis aries/Capra hircus</i> , schaap/geit	100	22,3	779,1	4,9
<i>Gallus gallus f. domestica</i> , huishoen	1	0,2	1,6	0,0
<i>Anas crecca</i> , wintertaling	1	0,2	0,6	0,0
<i>Cerastoderma edule</i> , kokkel	1	0,2	6,8	0,0
Totaal geïdentificeerd	449	100,0	16036,2	100,0
Grootte paard/rund	69		543,8	
Grootte schaap/geit/varken	14		39,4	
Grootte onbekend	34		112,0	
Totaal niet geïdentificeerd	117		695,2	
<i>Homo sapiens</i> , mens	2		130,6	
Totaal	685		17557,2	

opgegraven. Verreweg de meeste terpvondsten uit de Ruinen-Wommelsperiode zijn afkomstig van commerciële terpaafgravingen uit het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw (Bos *et al.*, 1995: p. 45).

Faunaspectrum van de nederzetting Wommels-Stapert

Het botmateriaal dat bij de opgraving tevoorschijn is gekomen verkeert in redelijke tot goede staat, waardoor een gedetailleerde studie mogelijk was. Het materiaal van de nederzetting Wommels-Stapert maakt duidelijk dat de bewoning aldaar een grote continuïteit heeft gekend, zeker voor de overgang van de vroege naar de midden-ijzertijd, de perioden die het onderwerp zijn van deze studie (Woltinge, 2003). De vroege ijzertijd is in Wommels-Stapert gedateerd op 700 tot 400 v.Chr., de midden-ijzertijd heeft een datering van 400 v.Chr. tot 0. Er bleek geen significant verschil te zijn tussen de vroege ijzertijd en de midden-ijzertijd voor zover het de verdeling van de gedomesticeerde soorten betrof. De resultaten voor de vroege en midden-ijzertijd zijn weergegeven in

tabel 1 en 2.

Uiteindelijk leidden de resultaten tot een overzicht van de diersoorten in de nederzetting Wommels-Stapert. In de eerste plaats is de verdeling van de gedomesticeerde soorten in overeenstemming met andere ijzertijdcomplexen (zie Milojković & Brinkhuizen, 1984; Van Gelder-Ottway, 1988). Behalve vogels komen wilde diersoorten nauwelijks voor, afgezien van de vondst van een bewerkt stuk elandgewei, maar dat wil nog niet zeggen dat het dier ook gejaagd werd. Er zijn in het faunamateriaal weinig aanwijzingen voor jacht aangetroffen. Vier resten van eend en een van kraanvogel bieden weliswaar geen brede basis voor een theorie over vogeljacht, maar toevallige vondsten zijn het waarschijnlijk niet. Vogeljacht werd gepraktiseerd, zij het op kleine schaal.

Vier resten van kokkel en platte slijkgaper maken van de bewoners van Wommels-Stapert geen schelpdiervverzamelaars, maar schelpresten zijn klein en worden niet gemakkelijk teruggevonden, zeker niet als het om fragmenten gaat. Bij de opgraving in 1994 is slechts op kleine schaal gezeefd, waardoor mogelijk kleine resten niet zijn terugge-

Tabel 2. Wommels-Stapert TNF en gewicht voor de midden-ijzertijd (400 v.Chr.–0).

Soort	TNF	%	Gewicht in g	%
<i>Canis familiaris</i> , hond	11	1,2	139,5	0,4
<i>Equus caballus</i> , paard	22	2,4	2296,0	6,8
<i>Sus domesticus</i> , varken	15	1,7	297,6	0,9
<i>Bos taurus</i> , rund	692	77,1	29629,5	88,1
<i>Ovis aries</i> , schaap	4	0,4	76,1	0,2
<i>Ovis aries</i> / <i>Capra hircus</i> , schaap/geit	147	16,4	1183,2	3,5
<i>Anas penelope</i> , smient	1	0,1	0,3	0,0
Eend (indet.)	1	0,1	0,9	0,0
<i>Grus grus</i> , kraanvogel	1	0,1	11,9	0,0
<i>Scrobicularia plana</i> , platte slijkgaper	2	0,2	1,8	0,0
<i>Cerastoderma edule</i> , kokkel	2	0,2	4,2	0,0
Totaal geïdentificeerd	898	100,0	33641,0	100,0
Grootte rund/paard	76		674,5	
Grootte schaap/geit/varken	18		68,0	
Grootte onbekend	70		477,2	
Totaal niet geïdentificeerd	164		1219,7	
<i>Homo sapiens</i> , mens	2		127,8	
Totaal	1228		36208,2	

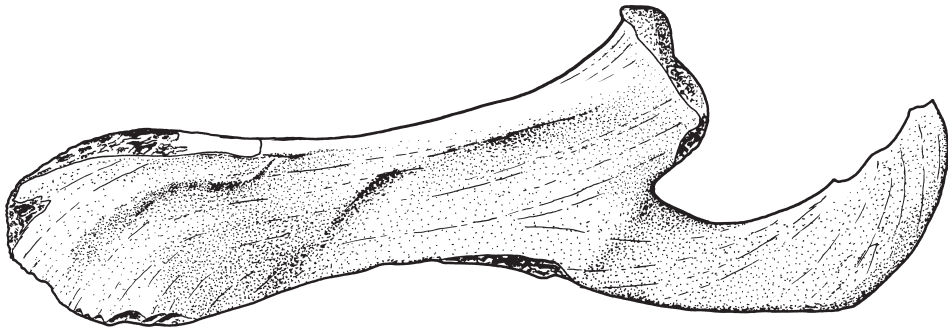

Fig. 1. Wommels-Stapert 1994: 184-5. Onderkaak van een rund, rechterzijde. De bekapping (links) en de afplatting (rechtsonder op de tekening) zijn goed te zien. De precieze functie van het werktuig is onduidelijk. Aangezien het oppervlak glad en glanzend is geworden door frictie, ligt een functie als schraper voor de hand (tek. R. Aalders). Verkleining 80%.

vonden. Visresten zijn helemaal niet aangetroffen en worden in het terpengebied in de ijzertijd maar mondjesmaat aangetroffen (Brinkhuizen, 1988). Deze schaarste kan het gevolg zijn van het feit dat er bij veel opgravingen niet gezeefd is.

Bewerkte botten

Dat dieren in de nederzetting niet alleen als voedsel dienden, blijkt uit een aantal bewerkte botten. Het gaat hier om botten van rund, schaap/geit en een stuk gewei van eland (tabel 3). Een aantal botten heeft een onnatuurlijke glans, die erop wijst dat zij op enigerlei wijze gebruikt zijn: misschien om huiden te schrapen of om een andere activiteit uit te voeren, waarbij frictie ontstond. Een voorbeeld van een dergelijk werktuig is afgebeeld in figuur 1.

Het aangepunte stuk elandgewei in figuur 2 is mogelijk een grove priem. Deze vondst vormt geen bewijs voor jacht door de bewoners van Stapert. Het gewei kan door een eland zijn afgewor-

pen en vervolgens door de mens zijn gevonden en meegenomen naar de nederzetting om het te bewerken. Het is ook mogelijk dat het stuk gewei van elders is ingevoerd.

Vergelijking met andere vindplaatsen

De omgeving van Wommels is veelvuldig onderwerp geweest van veldverkenningen en terpafragvingen. Bij het uitdiepen van oude en het graven van nieuwe sloten ter verbetering van waterbeheersing werden regelmatig bewoningssporen aangetroffen. Een groot deel van de vindplaatsen in het gebied ten zuiden van Wommels is door amateurarcheologen in kaart gebracht (Scheffer, 1995: p. 75). Er lijkt een intensieve bewoning plaats te hebben gevonden in het gebied: Stapert is slechts een van vele terpen in de omgeving (figuur 3).

Ten noordwesten van dit gebied, ongeveer 10 km noordwestelijk van Wommels, ligt de terp Kimsverd. Bij de opgraving van de overblijfselen van de terp in 1981 werd onder andere dierlijk

Tabel 3. Overzicht van bewerkte botten van Wommels-Stapert uit de vroege en midden-ijzertijd.

	Bos taurus, <i>rund</i>	Ovis aries/Capra hircus, <i>schaap/geit</i>	Alces alces, <i>eland</i>	Totaal
Gewei	–	–	1	1
Mandibula	2	–	–	2
Costa	2	–	–	2
Scapula	1	–	–	1
Humerus	–	1	–	1
Totaal	5	1	1	7

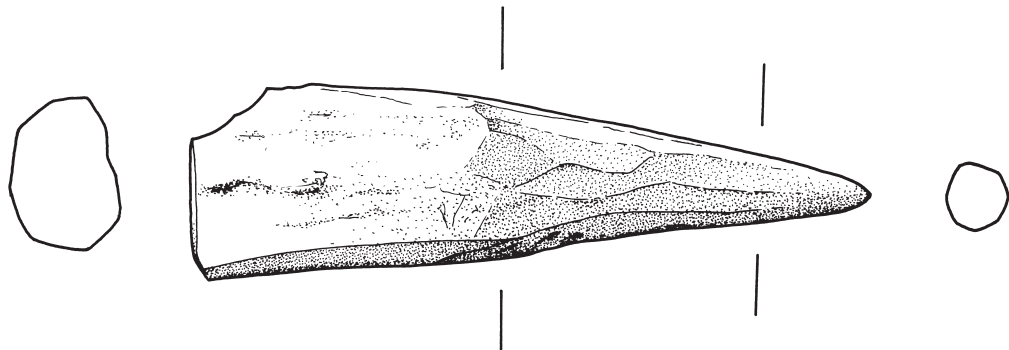
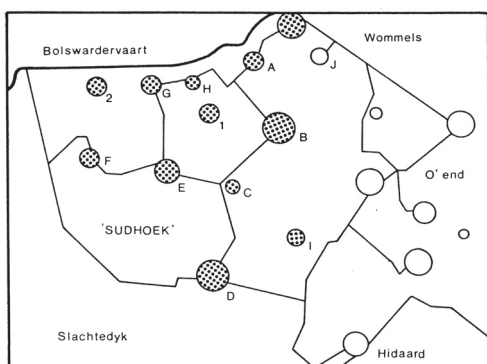

Fig. 2. Wommels-Stapert 1994: 190-64. Een stuk elandgewei is bekapt en aangepunt. Mogelijk gaat het om een grove priem (tek. R. Aalders). Verkleining 80%.

botmateriaal gevonden met een datering van 350 v.Chr. tot 50 n.Chr. (vergelijk Wommels-Stapert midden-ijzertijd met een datering van 400 v. Chr. tot 0). Het faunaspectrum geeft hier hetzelfde beeld als in Wommels: grote nadruk op rund, vervolgens schaap/geit en tenslotte paard. Varken is in Kimsward niet aangetroffen. In Wommels-Stapert maakt varken 2,0% (gemiddelde van de percentages uit de vroege ijzertijd en midden-ijzertijd) uit van alle gedetermineerde resten. In Kimsward is 11,9% van de geïdentificeerde resten van hond, maar dat hoge percentage is een vertekening: er is een heel skelet van een hond

gevonden (Milojković & Brinkhuizen, 1984: pp. 240-242).

De Groningse nederzetting Middelstum-Boerdamsterweg heeft een vroege begindatum (6e eeuw v.Chr.) die iets later is dan die van Wommels-Stapert, waar de bewoning voor 700 begint. In tegenstelling tot Wommels-Stapert, waar de bewoning bijna continu doorloopt tot in de moderne tijd, wordt de terp bij Middelstum rond de 4e eeuw v.Chr. verlaten (Boersma, 1983). Het botmateriaal van die nederzetting geeft hetzelfde beeld als dat van de terp bij Wommels: rund is het belangrijkste dier en daarnaast worden paard, schaap/geit, varken en hond als huisdier gehouden. Evenals in Wommels-Stapert is in de nederzetting aan de Boerdamsterweg een klein aantal menselijke botten gevonden. Tenslotte is er een aantal stukken edelhertgewei aangetroffen (Van Gelder-Ottway, 1988; Kooi, 1988).

Figuur 3. Terpen in de buurt van Wommels. A. Stapert; B. Geins; C. Hondshoor/Baarda; D. Tellens; E. Sippens; F. Feins; G. Tywerd; H. Braard; I. De Hoop-Scheffer; J. Swijns; 1. Overslibde terp; 2. Overslibde nederzetting (periode RW I). Uit: Scheffer, 1995.

Conclusies

De bewoners van de terp leefden wat de vleesvoorziening betreft voornamelijk van hun eigen huisdieren. Gezien de lange duur van bewoning was dat een succesvolle strategie. Onderzoek van het botmateriaal uit de perioden late ijzertijd tot en met late Middeleeuwen/nieuwe Tijd moet uitwijzen of deze levenswijze vanaf de vroege ijzertijd tot aan de nieuwe Tijd continu is geweest.

Het is jammer dat nog niet meer van de vele terpen in het gebied op dezelfde grondige wijze zijn onderzocht. Dat zou een veel beter beeld opleve-

ren van de leefomstandigheden en eventuele contacten tussen de terpbewoners van verschillende terpen. Bovendien zou gekeken kunnen worden of de bevindingen voor Wommels-Stapert geldig zijn voor het hele gebied, of dat er duidelijke verschillen tussen de nederzettingen waren.

Summary

In this paper, the results of a study of faunal material from the Frisian terp site Wommels-Stapert are discussed. The site, excavated in 1994, was inhabited from the Early Iron Age (700 BC) through to the Late Middle Ages (after AD 900). The material presented here dates from the Early Iron Age to the Middle Iron Age (700 to 400 BC and 400 BC to 0). The site of Wommels-Stapert has yielded important information on the occupation of the Frisian terp area, as, at this time, it is one of the few that have been completely excavated and properly documented.

The distribution of the domesticated species at this site is consistent with other sites from the same period. Cattle are the main animals for husbandry, followed by sheep/goat, horse, pig and dog. The faunal spectre shows a heavy reliance on these domesticated species, as no wild mammals were found, apart from a piece of elk antler. Two species of duck were identified, together with a bone of crane and one of chicken. The date for the chicken bone, 700 to 400 BC, seems too early. It might be an intrusion from one of the later periods.

Literatuur

Boersma, J.W., 1983. De opgraving Middelstum-Boerdamsterweg in een notedop. In: A. Elema et al. (eds), *Leven langs de Fivel, van Helwerd tot Zwart Lap*. In: *Middelstum-Kantens. Bijdragen tot de plattelandsgeschiedenis met een beschrij-*

ving van de boerderijen en hun bewoners. Kantens, pp. 31–35.

Bos, J.M., J. Scheffer, E. Taayke & H.T. Waterbolk, 1995. De kolonisatie van de Friese klei: opgraving Wommels-Stapert (gem. Littenseradiel, Fr.). *Paleo-aktueel* 6, pp. 45–48.

Bos, J.M., H.T. Waterbolk, J. van der Plicht & E. Taayke, 2002. Sporen van ijzertijdbewoning in de terpzool van Wommels-Stapert (Friesland). *Palaeohistoria* 42/43, pp. 177–223.

Brinkhuizen, D.C., 1988. Vis en visvangst bij de terpbewoners. In: M. Bierma, A.T. Clason, E. Kramer & G.J. de Langen (eds), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Groningen, pp. 226–233.

Gelder-Ottway, S.M. van, 1988. Animal bones from a Pre-Roman Iron Age coastal marsh site near Middelstum (province of Groningen, the Netherlands). *Palaeohistoria* 30, pp. 125–143.

Kooi, P.B., 1988. Leven langs de Fivel, van Helwerd tot Zwart Lap. In: M. Bierma, A.T. Clason, E. Kramer & G.J. de Langen (eds), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Groningen, pp. 88–116.

Milojković, J., & D.C. Brinkhuizen, 1984. Bones from a terp remnant near Kimsward. *Helinium* 24, pp. 240–246.

Scheffer, J., 1995. Archeologische veldverkenningen in het ruilverkavelingsgebied Wommels (Fr.). *Paleo-aktueel* 6, pp. 75–77.

Woltinge, I., 2003. Wommels-Stapert. Het botmateriaal uit de vroege ijzertijd en de midden-ijzertijd. Bijvaksriptie Universiteit Groningen.